

Остаци двеју палата византијског стила у средњовековном граду Скопљу

СЛОБОДАН М. НЕНАДОВИЋ

Катастрофални земљотрес који је 26. јула 1963. године разорио Скопље тешко је оштетио и његов најстарији део, средњовековни град на левој обали Вардара, његово Кале. Све зграде у унутрашњости града биле су порушене, а добрим делом и обимни зидови. Град је био дословно претворен у брежуљак рушевина.

С обновом целог Скопља започети су радови и на извлачењу историјских споменика из рушевина. Међутим, са његовом средњовековном тврђавом био је посебно тежак случај, јер је она била скоро сасвим неиспитана¹ и рашчишћавањем рушевина могле су се нанети и нове штете историјским културним слојевима овог археолошког локалитета. Због тога је била донесена сасвим правилна одлука да конзерваторским радовима најпре претходи што обимније археолошко истраживање и да се конзерваторска решења доносе на основу добијених резултата ископавања.

У организацији Завода за заштиту споменика културе града Скопља изведена су обимна ископавања од краја марта до 10. јула 1967. године, а са смањеним интензитетом продужена су до октобра 1967. године. Том приликом испитана је површина од преко 3.500 m², а културни слојеви праћени су на извесним местима и преко 8,0 m. Археолози Б. Бабић и И. Микулчић су на основу свих резултата извели врло важне закључке о прошлости Калета, који би се, у најкраћем, могли састојати у следећем:

1. Праисторијско насеље Калета може се пратити до прелаза VI у V век пре нове ере. Негде у раном III веку пре нове ере живот насеља се гаси.
2. Тврђава егзистира сигурно већ у X веку и том времену припадају куле троугаоног и елипсоидног облика.
3. Током XI века, после великих рушења дуж северног, североисточног и јужног бедема, изграђује се на сачуваним остацима нови масивни зид, који је обложен споља великим блоковима донесеним са античког Скупија. У то време већ сигурно постоји спољни појас са великим ровом.
4. У XII веку, који припада Комненима, изводе се велике обнове већег дела јужног и северозападног бедема. У тој обнови нове куле имају квадратни облик основе, а овај период је обилно доказан сигурним датовањем нађеног новца и другим ситнијим налазима.

5. У XIV веку предузимају се значајни рестаураторски захвати, којима припадају нова откопана јужна капија и велика дворана у северозападном делу тврђаве.²

Но и поред ових важних сазнања до којих се дошло, може се слободно рећи да Кале још није потпуно истражено и да би се морало предузети још једно овако обимно истраживање неистражених површина да би се о његовој прошлости све сазнало. Нарочито је за жаљење што ни сви резултати овог последњег истраживања нису научно обрађени и публиковани, тако да и оно што је утврђено још ни после петнаест година није доступно научној јавности.³ То ме је побудило да наставим оно што су Б. Бабић и И. Микулчић закључили и што је наведено под тач. 5, а односи се на „велику дворану у северозападном делу тврђаве“.⁴

Северозападни угао града је у земљотресу посебно страдао: читав један део градског зида порушио се и повукао за собом део насипа из унутрашњости града, оставивши за собом велику рупу. Тај угао града је детаљно испитан и том приликом откривени су остаци једног зида на дужини од преко 50 m (сл. 1 и 2). Но зид се није сачувао у целој дужини,

¹ Ископавања мањег обима извршена су 1953. год.

² Б. Бабић — И. Микулчић, *Скопско Кале — праисторијско и средњовековно утврђење*, Археолошки преглед 9 (Београд 1967) 48—50.

³ Осим овог кратког прелиминарног извештаја наведеног у нап. 2, о овим ископавањима публиковано је још следеће: А. Дероко, *Средњовековни град Скопље*, Споменик СХХ САНУ (Београд 1971); В. Babić, *Wann sind die ältesten Teile heutiger altén Burg von Skopje gebaut?* (Aus den Resultaten archäologischer Forschung des 1967. Jahres, Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et protohistoriques, том III, Beograd 1973, 359—364; I. Mikulčić, *Das vorgeschichtliche Stratum auf der Burg Kale in Skoplje und Problem der Eisenzeit in Suddardanien*, Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et protohistoriques, том III, Beograd 1973, 179—185; В. Babić, *Trouvaille scellée de poterie de table Byzantine à Skopsko Kale*, Archeologia Jugoslavica XII, Beograd 1971; В. Babić, *Средновековно културно богатство на СР Македонија*, Prilep 1974). У овоме раду публикован је сребрни пехар с натписом који је нађен на Калету. У наведеним радовима налази се углавном и литература која се односи на Кале.

⁴ Писац овог чланка био је члан комисије за археолошко-конзерваторске радове на Калету, коју је образовао Завод за заштиту споменика културе града Скопља. У том својству израдио је највећи део планова за санацију, конзервацију и рестаурацију Калета, по којима су до сада делимично изведени главни радови.

SKOPSKO KALE
KAKO JE MOGLO IZGLEDATI U VREME
PRE PADA U TURSKE RUKE

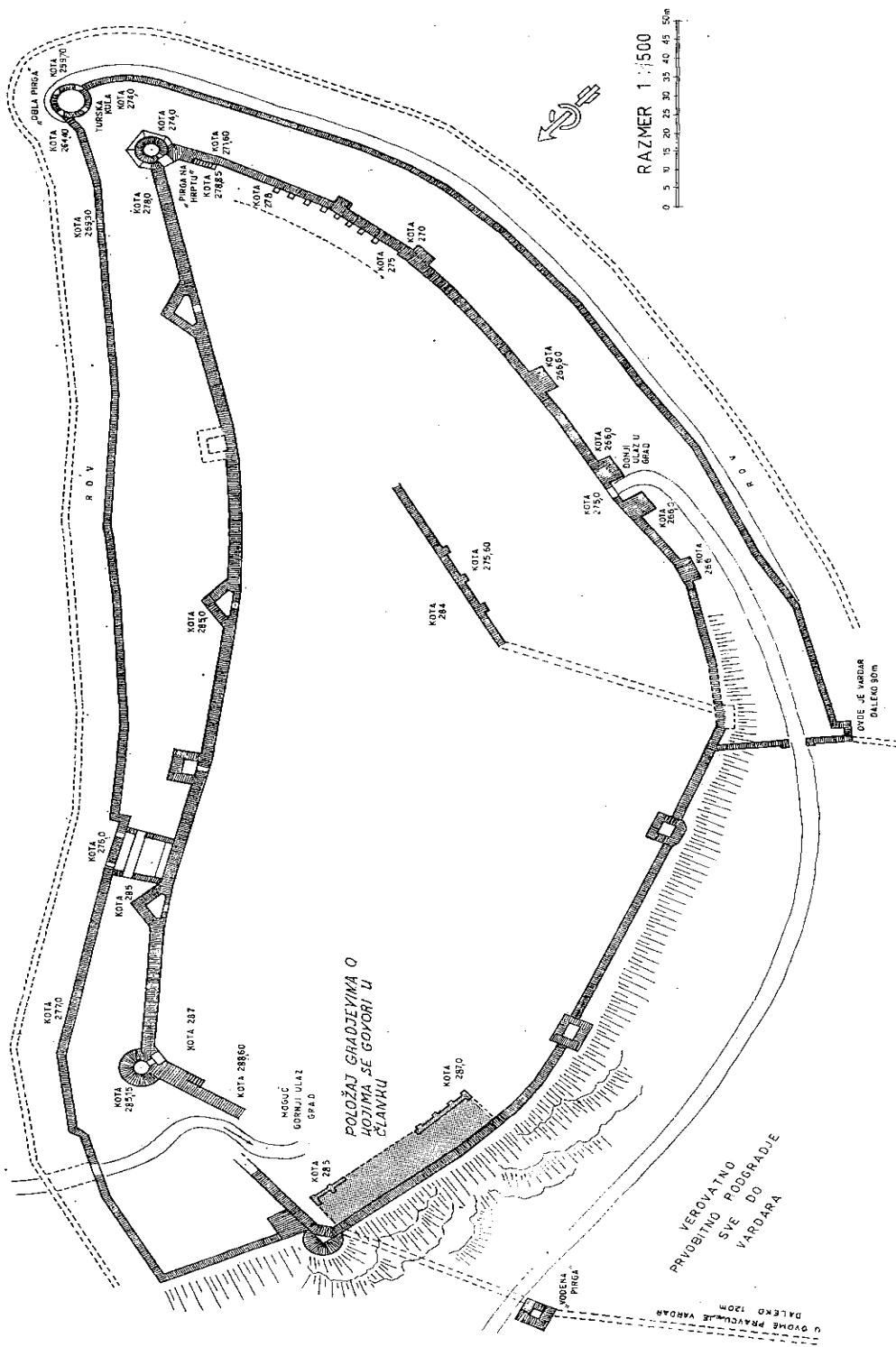

Fig. 1. Plan du Kale, forteresse médiévale de Skopje, avec les données fournies par les recherches de 1967. A l'angle nord-ouest, situation des ruines des bâtiments du XIII—XIVe siècle, tracées au pointillé. La chronologie des murs et des tours n'est pas donnée ici. (Dessin du professeur A. Deroko)

Сл. 1. Ситуациони план средњовековног града у Скопљу, „Калета“, са унесеним подацима после истраживања из 1967. године. У северозападном углу тачкасто је означен положај остатака грађевина из XIII—XIV века. Хронологија зидова и кула у овом плану није

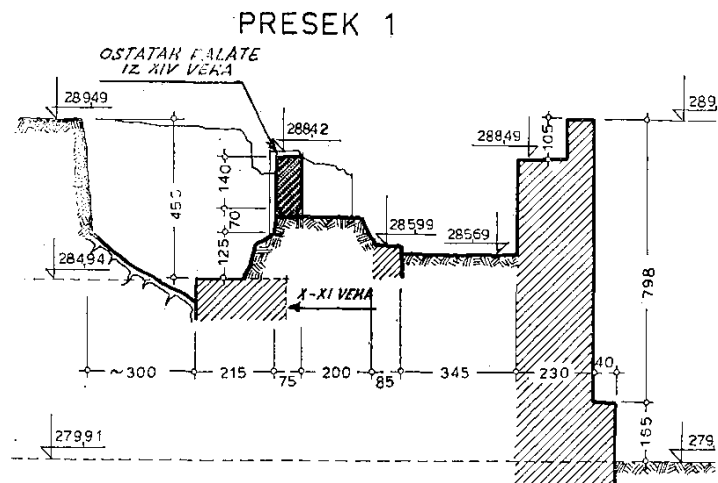
veћ samo две посебне целине, nešto мање од половине укупне дужине. Наиме, сачувала су се оба крајња дела грађевине, а средину је повукао са собом обимни зид града који се срушио. Северни горњи део зида дуг је 8,65 m, а јужни део 11,85 m. Дакле, од око 50 m дугог зида сачувало се свега око 20,50 m. Ови остаци били су удаљени за око 7 m од обимног градског зида (сл. 2).

Северни део зида састоји се из подужног фасадног зида и од њега према зиду утврђења иду два преградна зида. И подужни и преградни зидови дебели су по 75 cm. На спољном фасадном зиду, тачно према положају преградних зидова, на супротној страни, налазе се пиластри. Они су широки колико су зидови дебели, тј. по 75 cm, а дебљина им је 16 cm, тј. за толико излазе из спољне равни зида. Преградни зидови су на растојању од 3,85 m, што је била у ствари ширина просторије (сл. 2, 3, 7).

Јужни део зида пружа се у правцу северног дела и изгледа као да су оба припадала истој грађевини. Међутим, постоје осетне разлике између једног и другог дела. Јужни део зида има исту дебљину од 75 cm као и северни. Он има свој крај који представља и крај грађевине, јер на доњем делу има пиластер, према коме се сачувао један остатак попречног зида. Пиластер је, међутим, са обе стране: и према подужној фасадној и према попречној бочној. То и означава крај зграде. На зиду према спољној подужној страни, тј. фасадној, налазе се још два пиластра, који су приближне ширине: један је широк читавих 1,73 m, а други 1,67 m. Размак између пиластера је такође неједнак и износи 2,80 и 2,95 m. И дебљине пиластера нису исте и износе 35, 37 и 42 cm. Крајњи пиластер на попречној страни дебео је чак 55 cm. Према средњим пиластрима са унутрашње стране није било попречних зидова (сл. 2, 6 и 8).

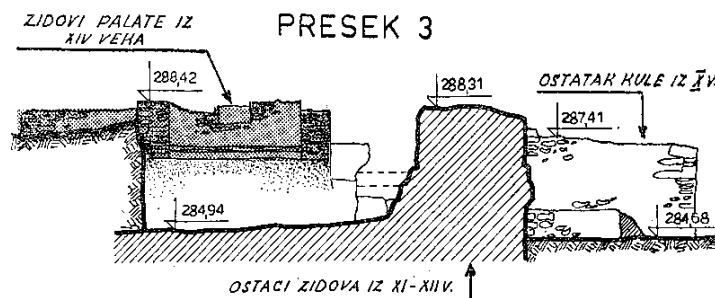
Ако се ове особине оба ова дела упореде, јасно се уочава да је осим заједничке дебљине и технике грађења све остало различито. Нарочито се разликују распоред, ширине и дебљине пиластера. Док је дебљина пиластера првог дела зида 16 cm, тј. толика да само назначи луке на фасади грађевине, које су они свакако носили, докле код другог дела зида пиластри осетно појачавају зидове, јер су дебели за половину, па и више, дебљине самог зида. Код првог дела они појачавају конструктивну дебљину и носивост зида на 91 cm (75 + 16), а код другог на 110 cm (75 + 35), 112 cm (75 + 37) и 117 cm (75 + 42).

Из ових разлога, иако се откопани делови зида пружају у истом правцу, може се сасвим оправдано претпоставити да они потичу од двеју грађевина, које су биле саграђене једна поред друге, у извесном краћем временском периоду, али свакако у XIV веку.

Сл. 3. Пресек 1—1 кроз преостале зидове средњовековног града у Скопљу који су приказани на плану — сл. 2. Из овог цртежа јасно се види њихов хронолошки однос

Fig. 3. Coupe 1—1 des murailles subsistant de la forteresse médiévale de Skoplje et présentées dans le plan — fig. 2. Le dessin montre nettement leur rapport chronologique

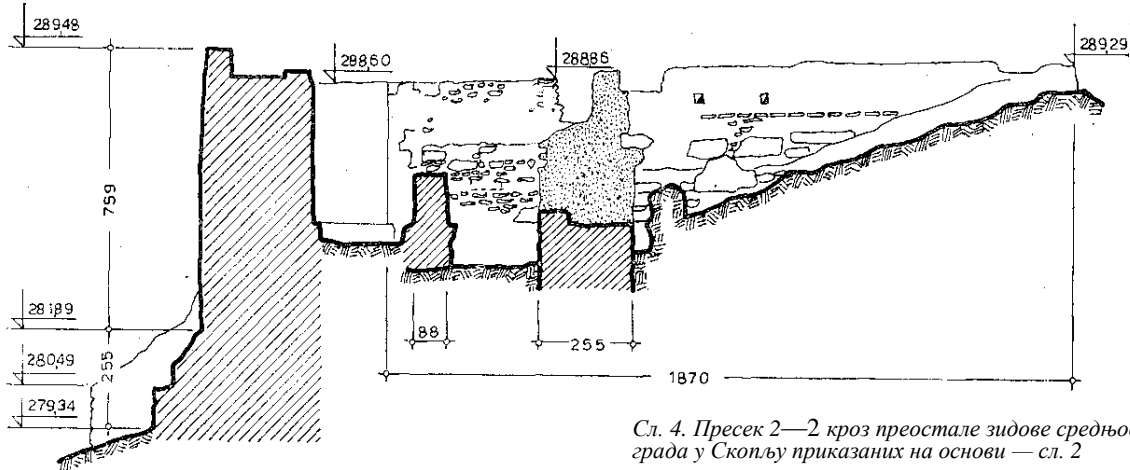
Сл. 5. Пресек 3—3 кроз преостале зидове средњовековног града у Скопљу приказаних на основи — сл. 2 са погледом на сачуване остатке грађевине из XIII—XIV века (означена је тачкасто)

Fig. 5. Coupe 3—3 des murs de la ville médiévale de Skoplje, présentés dans le plan — fig. 2, avec la vue des débris conservés des deux palais du XIII—XIVe siècle (tracés au pointillé)

Њихове дворишне фасаде биле су сличне, али нису биле исте. Ови зидови грађени су истом техником: притесаним каменом, а у спојницама су имали хоризонтално ређане опеке, како у вертикалним, тако и у хоризонталним, што представља чисто византијску технику грађења каснијих периода. Висина свих остатака креће се од 1 до 1,50 m.

Унутрашњи распон од 7 m је уобичајен и углавном максималан распон који се примењивао и који је могао бити савладан дрвеним гредама тавањачама чак и без средњег ослонца. Али с обзиром да је било попречних преградних зидова, можда су постојали и средњи ослонци од дрвених стубова. Конструктивна дебљина подужних зидова јасно указује да су ове грађевине осим приземља могле имати и бар један спрат. Из њиховог таванског простора могли су стрелци излазити на градски обимни зид, као што је то било уобичајено, јер су свакако имале кров на једну воду с падом према дворишној страни.

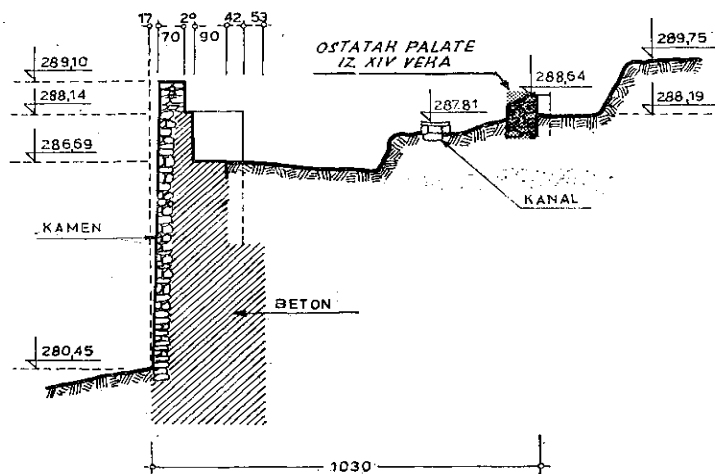
PRESEK 2

Сл. 4. Пресек 2—2 кроз преостале зидове средњовековног града у Скопљу приказаних на основи — сл. 2

Fig. 4. Coupe 2—2 des murs de la forteresse médiévale de Skopje, présentés dans le plan — fig. 2.

PRESEK 5

Сл. 6. Пресек 5—5 кроз преостале зидове средњовековног града у Скопљу приказаних на основи — сл. 2. Тачкасто је означен зид грађевине из XIII—XIV века

Fig. 6. Coupe 5—5 des murs subsistant de la forteresse médiévale de Skopje, présentés dans le plan — fig. 2. Le mur du palais du XIII—XIVe siècle est tracé au pointillé

Зграде су биле постављене у део града који је био најбоље брањен и најсигурнији, тачно на супротном крају од главне улазне капије која је била саграђена у XIV веку. Иако се овде налазио само један појас зидова према Вардару, приступ је био скоро немогућ због стрмих падина брежуљка на коме је било саграђено Кале. Даље, према овом делу било је можда и подграђе, које се спуштало до самог Вардара.

Из оваквих остатака могућно је, уз велике резерве, извући и једну општу идеју о изгледу ових грађевина, јер се подаци потпуно уклапају у схеме које су нам већ добро познате. То је обрада коју налазимо како на профаним грађевинама, за становање, византијског стила XIV столећа тако и на извесним трпезаријама.

Чему су служиле ове грађевине? Према ономе како су биле зидане, оне су имале монументалан карактер. Зато се може претпоставити са доста вероватноће да су служиле за становање највише властеле. Њихова заједница

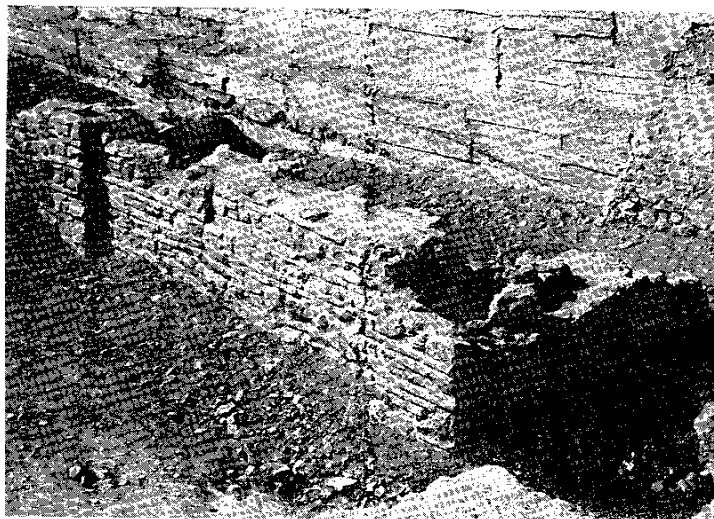
величина од 50x7 m, са могућношћу да су осим приземља имале и спрат, била је довољна да се у њих сместе и просторије за становање, дворане за пријем, као и услужне просторије: кухиње, трпезарије и магацини.

Поставља се питање које и када саградио ове грађевине? Да би се оно решило треба поћи од могућности утврђивања времена њиховог грађења. Закључак који су извели археолози Б. Бабић и И. Микулчић, после детаљног истраживања овог дела Калета заједно са обимним зидовима, да зидови грађевина потичу из XIV века, може се прихватити као тачан, јер то доказују многобројни налази, а међу њима је најважнији однос зидова ових грађевина према остацима старијих грађевина. Наиме, у овоме углу сачувани су делови кула и зидова из више старијих периода Калета, X, XI и XII века (сл. 2 и 9). Током истраживања утврђено је да се испод главног обимног зида сазиданог од великих квадера античког Скупија, који Бабић и Микулчић датирају у XI век и који се завршава двама полукружним кулама

— једна је у углу према овим грађевинама — налазе још много старији зидови грађени каменом и опеком који потичу свакако из X века. Преко једног великог остатка, који је дебео више од 5 m и висок више од 4,25 m најахује зид са квадерима из античког Скупија. Многе десетине, па и стотине година су прохујале од времена кад су ови најстарији делови града порушени и кад су били за читава два метра засути, па су на томе насипу биле сазидане обе ове грађевине. Оне се, дакле, налазе на најмлађем културном слоју скопског Калета пре турског периода, па чак у овоме делу Калета оне представљају и последње средњовековне остатке, изнад којих нема млађих из турског периода. Као што је познато из историје, од краја XIII века или, тачније, од 1282. године, кад је Скопље заузео краљ Милутин, па кроз цео XIV век, све док Скопље нису заузели Турци 1392. године, Скопље и Македонија налазили су се у саставу српске средњовековне државе. С овим освајањима, или, боље рећи, од почетка XIV века, почела је и велика грађевинска делатност чији је иницијатор био краљ Милутин. Већ је професор А. Дероко у своме раду *Средњовековни град Скопље*⁵ скренуо пажњу на делове повеље краља Милутина из 1303. године о „дворовима“ и „полатама“, где се говори о двору унутар града скопскога, па се то може односити на ове две грађевине.

„Двор“ и „палата“ у средњем веку нису значили тако раскошне грађевине као што се данас подразумева. Израз „палата“ односио се на зидану грађевину, јер је било грађевина и друге врсте: дрвених и бондручних. Али ове две грађевине биле су заиста монументално грађене па би се данашњи израз „палата“ могао за њих применити.

Сам стил ових грађевина, архитектура и начин грађења такође одговарају овом периоду. Код нас се сачувало мало остатака стилских грађевина, које су служиле за становање властеле или црквених великодостојника. Неки од њих налазе се у средњовековним градовима, а неки у манастирима. Од остатака у градовима најзначајнији су они у Смедеревском граду деспота Ђурђа Бранковића. Посебни услови грађења овог града учинили су да су и зграде за становање у Малој Граду имале друкчија обележја. Једне, прислоњене уза зид према Дунаву, имале су монументалан и репрезентативан карактер, с циљем да се искористи и непосредан изванредан поглед на Дунав. Чак су у нишама тог зида саграђене камене клупе на којима се седело и кроз прозоре посматрао Дунав. Друге, притешњене уза зид према Смедереву, биле су предвиђене само за магацине и становање, без икаквих архитектонских претензија, јер је двориште Малог Града било толико тесно да њихов изглед није играо никакву улогу. Зато ове грађевине не стоје ни

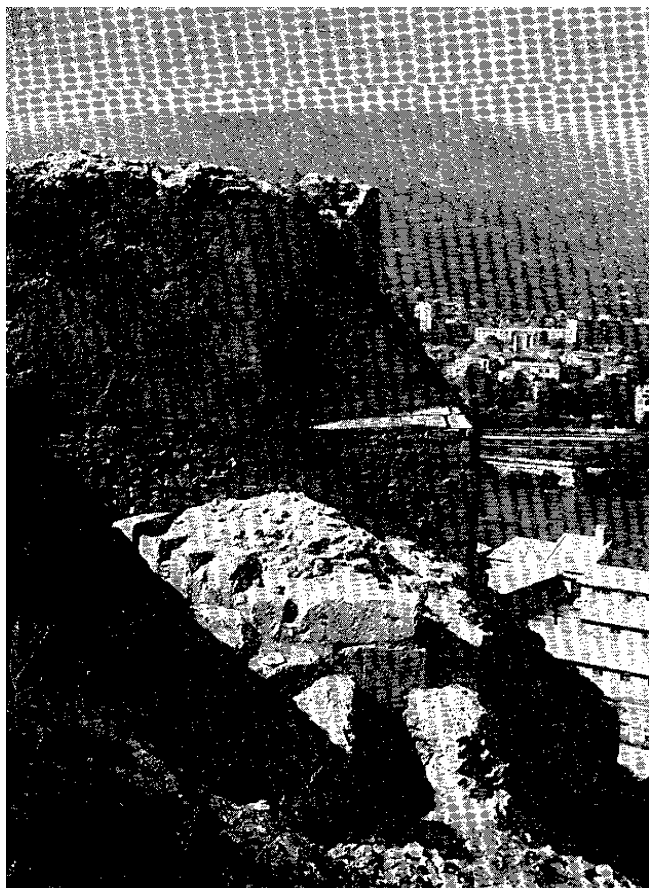
Сл. 7. Остаци зидова прве грађевине из XIII—XIV века у средњовековном граду Скопље
Fig. 7. Débris des murs du premier palais du XIII—XIVe siècle subsistant dans la forteresse médiévale de Skoplje

Сл. 8. Остаци зидова друге грађевине из XIII—XIV века у средњовековном граду Скопље

Fig. 8. Débris des murs du second palais du XIII—XIVe siècle subsistant dans la forteresse médiévale de Skoplje

у каквом стилском, па ни грађевинском односу са овима из скопског Калета, иако цео Смедеревски град има византијску концепцију, по угледу на цариградску тврђаву. Истовремено та разлика показује и приличну хронолошку разлику између Смедеревског града и ових грађевина у Скопљу, које су старије за више од једног столећа. У држави деспота Ђурђа већ одавно се није градило онако како се то чинило у време краља Милутина.

Сл. 9. Северозападни угао средњовековног града у Скопљу на коме се виде сачувани остаци зидова скоро из свих периода његове изградње од X до XVIII века. Велики квадери су последњи остаци од некадашње куле елипсоидне основе из X—XI века. (Снимак арх. И. Здравковића)

Fig. 9. L'angle nord-ouest de la forteresse médiévale de Skopje où l'on voit les débris conservés des murailles de presque toutes les périodes de sa construction, s'étageant du Xe au XVIIIe siècle. Les grands blocs équarris sont les derniers restes de l'ancienne tour remontant au Xe siècle ou au XIe et dont le plan avait la forme d'un ellipsoïde. (Photo de l'architecte I. Zdravković)

Међутим, грађевине за становање које су се налазиле у манастиру св. Арханђела цара Душана код Призрена и по своме начину грађења, односно техници зидања, а још више по својој општој концепцији и стилу грађења, најближе стоје уз ове остатке са скопског Калета. Познато је да су ове грађевине са дворишне стране имале пиластре, који су били

широки око 122 cm, а били су на различитом растојању, од 3 до скоро 7 m. И једне и друге су потпуно исто грађене.⁶ Исто тако недавно откопани остаци зидова зграда за становање у манастиру Студеници показују сличне особине, како у погледу технике грађења зидова тако и у погледу њихове архитектуре. Ови зидови налазе се са јужне стране између цркве св. Николе и оградних зидова манастира. Они су зидани од притесаног камена са опеком, која је хоризонтално постављана у спојнице. На спољној дворишној страни ових зидова су такође пиластри. С обзиром да је краљ Милутин сазидао у Студеници 1314. године цркву св. Јоакима и Ане, сасвим је могуће да је он зидао и ову грађевину.⁷ Истом стилу и начину градње припада и трпезарија коју је сазидао протомајстор Ђорђе са браћом Доброславом и Николом у Дечанима у трећој деценији XIV века.⁸ И спољна фасада трпезарије манастира Хиландара припада овој врсти архитектуре, а за ову трпезарију постоји могућност да ју је такође сазидао краљ Милутин у првим деценијама XIV века.⁹ На основу свега што смо рекли, а не улазећи детаљније у ранија историјска збивања, може се претпоставити да много вероватноће да су ове две грађевине на скопском Калету настале у раздобљу кад је Скопље припадало српској средњовековној држави, дакле између 1282. и 1392. године, и да су их градили или краљ Милутин или цар Душан, или једну краљ Милутин, а другу цар Душан.*

⁵ А. Дероко, *Средњовековни град Скопље*, 10.

⁶ С. М. Ненадовић, *Душанова задужбина манастир св. Арханђела код Призрена*, Споменик СХVI САНУ (1967) 11—23.

⁷ М. Радан-Јовин, *Црква св. Николе и стари конак у Студеници*, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије, VIII (Београд 1969) 75—80.

⁸ С. М. Ненадовић, *Трпезарија протомајстора Ђорђа у Дечанима, Старине Косова и Метохије* (Приштина 1961) 293—310.

⁹ С. Ненадовић, *Једна хипотеза о архитектури хиландарске трпезарије*, Зборник заштите споменика културе, књ. XIV (Београд 1963) 1—12.

* Сви цртежи у овом чланку су из техничке документације Завода за заштиту споменика културе града Скопља, а допуњени су са подацима од стране аутора).

Vestiges de deux palais de style byzantin dans la forteresse médiévale de Skoplje

SLOBODAN M. NENADOVIĆ

Le séisme catastrophique qui ravagea la ville de Skoplje le 26 juillet 1963, transforma sa forteresse médiévale la plus ancienne, appelé Kale, en une colline de ruines. Avant d'entreprendre les travaux de conservation du Kale, en 1967, on avait effectué d'importantes fouilles archéologiques. Les résultats de ces recherches sont très importants et ils furent publiés dans les rapports préliminaires des archéologues B. Babić, J. Mikulčić et A. Deroko. Cependant, les matériaux recueillis n'ont pas encore été étudiés dans leur ensemble. L'auteur du présent article, qui avait pris part aux travaux de conservation, se penche ici sur les vestiges de deux palais de style byzantin, mis au jour dans l'angle nord-ouest de la forteresse (fig. 1, 2, 7, 8).

L'auteur décrit et analyse les murs mis au jour qui ont une longueur de 50 mètres et qui sont situés à environ 7 mètres de l'enceinte de murailles. Il suppose qu'il s'agit des restes de deux constructions qui eu plus d'un rez-de-chaussée comportaient aussi un étage. Le fait qu'elles furent bâties avec de la pierre et des briques et que leurs façades donnant sur cour étaient ornées de pilastres nous porte à conclure

que ces constructions avaient un aspect plus ou moins monumental; c'est pourquoi il suppose que c'étaient là les résidences de la haute noblesse. Les archéologues B. Babić et J. Mikulčić ont établi qu'elles remontaient au XIVe siècle étant donné qu'elles étaient bâties sur les restes de constructions plus anciennes, datant des Xe, XIe et XIIe siècles (fig. 1, 3, 4, 5, 6). Comme, dans la période allant de 1282 à 1392, la ville de Skoplje avait fait partie de l'Etat serbe médiéval, dont, pendant un certain temps, elle était la capitale, il est probable que ces constructions remontent à cette période. On sait que les souverains serbes du Moyen âge, dont surtout le roi Milutin, avaient fait construire de nombreux édifices à Skoplje et dans toute la Macédoine. C'est pourquoi l'auteur suppose que ces constructions furent bâties par le roi Milutin ou l'empereur Dušan, ou bien que l'une d'elles fut bâtie par le roi Milutin et l'autre par l'empereur Dušan. Il cite à l'appui le fait que la charte promulguée par le roi Milutin en 1303 mentionnait un palais dans l'enceinte de la forteresse. Cette supposition a déjà été faite par le professeur A. Deroko